

Rasyonel Seçim Kuramı

Prof. Dr. M. Ali KİRMAN *

1. Giriş

Bilindiği gibi, 17. yüzyıldan itibaren yaklaşık üç asrı aşkın bir süreden beri tüm dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimlerine işaret eden modernleşme olgusunun temel karakteristiklerinden biri 'rasyonellik', bir diğeri de 'bireycilik'tir. Bunların dışında toplumsal farklılaşma, uzmanlaşma, özelleşme, çoğulculuk gibi özelliklerden de söz edilebilir (bkz. Kirman 2005a:19-29).

Bu çerçevede rasyonellik ve bireycilik kavramlarının kısa bir açıklamasının hatırlanması yararlı olacaktır. Rasyonellik, "düşüncenin aklileştirilmesi", yani dünya üzerine düşünürken duyguların işe karışmasından sakınmayı ifade etmektedir. Rasyonelleşme, hem görelî olarak duygudan bağımsız bir bilişsel tutumu hem de düşünürken duygusal sembolizmden çok mantığın kullanımını dile getirir. Aydınlanma döneminin akılcı felsefesinin etkisiyle ortaya çıkan kavram, büyü, doğaüstü ve dinle ilgili fikirlerin toplumda kültürel önemini yitirdiği, bilim ve pratik hesap üzerine kurulu fikirlerin egemen olduğu süreci niteler (Kirman 2011:263). Modernite ve rasyonalite arasındaki ilişkiyi yakından inceleyen Weber'e göre rasyonelleşme ve bürokratik örgütlenme, her ne kadar başka bir takım sıkıntıları da beraberinde getirmişse de, modern insana doğa ve toplum üzerinde etkin bir denetim imkânı sunmuş ve böylece onu, sonu önceden kestirilemeyen bir dünyanın endişelerinden ve büyüsel güçlerin egemenliğinden kurtarmıştır. Öte yandan toplumsal sistemlerin giderek daha çok rasyonelleşmesi ve seküler karakteri,

* KSÜ İlahiyat Fakültesi, FDB. Bölümü

toplumdaki geleneksel dinlerin gücünün dolaylı veya dolaysız olarak azalmasına yol açmıştır.

Bireycilik ise, insanların yüksek bir özgüven duygusuna sahip olmalarını ve son derece bireyci, yani ben-merkezci bir tutum sergilemeleri anlamına gelmektedir. Sosyolojik anlamda ise bireycilik, kendi kendine yeten, kendisini yönlendirebilen rasyonel bireyi, toplum ve devlet karşısında ön plana çıkartan, tüm toplumsal oluşumların temel ve en yüksek amacının bireyin haklarını korumak, bağımsızlığını güvence altına almak olduğunu savunan bir anlayışı ifade etmektedir. Batı toplum ve düşünce yapısı içerisinde monarşiye, kilise hiyerarşisine, insan haklarının sindirilmesine karşı gelişen bireycilik, akıllı ya da ahlaklı olup olmayı, kısaca her şeyi bireye bırakmaktadır. Bu anlayışın hareket noktası, bireyler arasındaki iktisadî yarış ve rekabetin, doğuracağı sonuçlar itibarıyla en yararlı davranış biçimi olacağı kabulüdür. (Kirman 2011:55).

Başta rasyonellik ve bireycilik olmak üzere modernleşme sürecinin temel özelliklerine paralel olarak 20. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle son çeyreğinde yaşanan değişimler farklı bir durum ortaya çıkarmıştır. Zira başlangıcından itibaren ekonomik bir süreç olma özelliği baskın olan küreselleşme sürecinde ekonomik faktörlerin, ekonomik kavramların sürekli ön planda olması, hemen her olgusunun bu kavramlarla açıklanmaya çalışılması söz konusudur. Bununla birlikte eğitim düzeyleri ve sosyo-ekonomik statüleri yükselmiş olan insanların “homo economicus” tanımına uygun olarak kendilerine sunulan ürün ve hizmetler arasında karşılaştırmalar yaparak en iyi ve en uygun olanı tercih etme eğilimi güçlenmiştir. Dolayısıyla bir “arz-talep ilişkisi”nden söz edilir olmuştur.

Anlaşılan rasyonel seçim kuramı son yıllarda sosyal bilimlerde hızlı bir şekilde yayılmak suretiyle toplumsal cinsiyet, suç ve sapkın davranışlar, aile ve nüfus, din gibi alanlarda önemli bir kullanım alanı bulmuş, hatta zaman zaman sosyal bilimlerin sınırlarını da aşarak felsefe ve hukuk gibi disiplinlerde de kullanılır olmuştur. Ancak her geçen gün bu kurama yönelik eleştiriler de artmaya başlamıştır. Bu tebliğde, rasyonel seçim kuramının ortaya çıkışı, mahiyeti, kapsamı, kullanım alanı ve eleştirisi ele alınacaktır.

2. Kuramın Ortaya Çıkışı ve Temel Kabulleri

İngilizce’de “rational choice theory” olarak bilinen rasyonel seçim kuramı, yeni bir sosyolojik yaklaşım olmasına rağmen Türkiye’de sosyologların, özellikle din sosyologlarının da ilgi alanına girmiştir. Yakın zamanda yayınlanmış olan Türkçe sosyoloji literatüründe bu teori, “rasyonel seçim teorisi” (Demir 1999:41-64), “rasyonel seçim kuramı” (Kirman 2011:263; 2005a:78-81; 2005b:150-9) “akılsal seçim kuramları” (Wallace and Wolf 2004:343), “rasyonel tercih teorisi” ve “rasyonel tercih kuramı” (Zuckerman 2006:75) gibi adlarla anılmaktadır.

Başka disiplinlerde de kullanılan bu kuramın sosyolojiye uyarlanmış şekli ile ilgili yazılar daha ziyade *Rationality and Society* adlı dergide yayınlanmıştır. Ayrıca *The American Sociological Associations* ve *The International Sociological Associations* adlı derneklerin tarafından düzenlenen toplantılarda da bu konuda çeşitli konuşmalar yapılmıştır (Hechter and Kanazawa 1997:191-2). Bu kuram, yapısal ve makro ölçekli modellerin belli yönlerden değer kaybetmesiyle son otuz yılda rağbet görmeye başlamıştır. Dolayısıyla kuramın şöhreti, ekonomik, siyasî ve dinî hayatla ilgili birçok alanda bireylerin rasyonel seçimlerine ilginin artmasıyla eşzamanlıdır (Kirman

2011:263).

Rasyonel seçim kuramları çağdaş sosyolojide ilk olarak alışveriş kuramı bağlamında tanınmaya başlamıştır. Alışveriş kuramı, insanlar arasındaki etkileşimin ödül ve cezalara dayalı olarak gerçekleşen karşılıklı değişim ile oluştuğunu ileri süren mikro sosyolojik bir yaklaşımdır. “Toplumsal alışveriş kuramı” olarak da bilinen bu kuramın iki değişik biçiminden biri, “rasyonel seçim kuramı”, diğeri “antropolojik alışveriş kuramı”dır (Kirman 2011:228-9).

İlk dönem sosyologlar arasında alışveriş bakış açısına ilgi gösterilmediği, ancak George Simmel’in bundan istisna olduğu bilinmektedir. Simmel sosyal aksiyonun nedeni üzerinde durmuş ve insanların yalnızlıktan kurtulmak ve toplumsal etkileşime geçmek için ihtiyaçlarını tatmin etmek ve bireysel amaçlarını kovalamak gibi güdülerle motive oldukları üzerinde durmuştur. (Wallace and Wolf 2004:346).

George Homans (1910-1989) ve Peter Blau’nun (1918-1975) çalışmalarında geliştirilen bu kuram, bütün insan ilişkilerinin, kabaca, birbirine eşit değerlerin karşılıklı değişimi ile anlaşılabilirliği kabulüne dayanır. Bu değişim, maddî olmaktan ziyade mahremlik, statü birleşmesi gibi elle tutulamayan şeylerle ilgili olarak gerçekleşir. Toplumsal yapı içinde bireyin rolünün yeniden göz önüne alınmasına yönelik bir çabayı temsil eden ve daha ziyade insan davranışlarının anlaşılmasına önem veren alışveriş kuramı, aktivite, etkileşim, duygu, ödül, ceza, statü, iktidar, güç gibi kavramları sıkça kullanır. Bu kuramın sayıtlıları arasında insan davranışının ‘akılcı’ oluşu; ekonomistlerden ödünç alınan “azalan marjinal yarar yasası” ve toplumsal değişim durumunda insanlar verdikleri ile aldıkları arasında bir denge beklentisi içinde

oluşu sayılabilir (Poloma 1993:53-95; Kirman 2011:228-9). Alışveriş kuramcıları, toplumsal etkileşimi beslenme, gıda ve barınmadan, toplumsal kabul görme ya da sempatiye kadar uzanan, somut veya soyut mal ve hizmetlerin alışverişi olarak kavramlaştırırlar (Wallace and Wolf 2004:346).

Rasyonel seçim kuramı sosyolojik ve sosyal bilimsel kuramlar oluşturulmasında görece formel bir yaklaşım olup, toplumsal hayatı açıklarken bireylerin rasyonel seçimlerine dayanmaktadır. Rasyonel seçim teorisini özetleyen en iyi ifadenin “insanlar bir tercih yapmak durumunda kaldıklarında genellikle en iyi davranış tarzı olduğuna inandıkları şeyi seçerler” cümlesi olduğu söylenebilir (Kirman 2011:263). Rasyonel seçim kuramlarının en temel kabulü, insanlar rasyoneldir ve hareketlerini, amaçlarına erişmekte etkili gördükleri araçlara dayandırır (Wallace and Wolf 2004:345). Rasyonel seçim kuramıyla ilgili müstakil bir çalışma yapmış olan James Coleman ve Thomas J. Feraro'ya göre bu teoriyi sosyolojideki diğer bütün teorik yaklaşımlardan farklı kılan bir özellik vardır. Tek kelimeyle bu unsur, “en iyi şekilde kullanma”dır (optimization). Rasyonel seçim kuramı, rasyonel olarak hareket eden bir aktörün en iyi şekilde kullanma biçimleriyle meşgul olacağı anlamına gelir. Bu, bazen kârı maksimize etme, bazen de maliyeti minimize etme şeklinde ifade edilir. Kuşkusuz başka şekillerde de ifade edilebilir. Fakat ne şekilde ifade edilirse edilsin, bütün ifadeler rasyonel seçim kuramının gücünü artırır (bkz. Thompson 1996:86).

Bu tür kuramlar ekonomi ile yakından ilişkilidir. Rasyonel seçim kuramcıları ekonomi biliminin dört temel önermesini kullanırlar:

- a) Kişiler kararlarını, zevkleri ve tercihlerini gözete-

rek veren rasyonel kazanç arttırıcılarıdır. (Homo economicus, Kâr maksimizasyonu)

b) Bir kişi bir şeye ne kadar çok sahip ise, aynı şeyin daha fazlası ile o kadar ilgilenmeyeceklerdir. (Azalan marjinal fayda yasası)

c) Serbest piyasada mal ve hizmet fiyatları doğrudan muhtemel alıcı ile satıcıların zevkleri tarafından belirlenir. Mal ve hizmet arzı ne kadar fazla ise, değeri o kadar az ve fiyatı o kadar düşük olacaktır. (Arz-talep yasası)

d) Bir tekel tarafından sağlanan mal ve hizmetler, birbiriyle rekabet halindeki firmalar tarafından sağlanan mala göre daha pahalı olacaktır (Wallace and Wolf 2004:351).

3. Kuramın Kullanım Alanı

Daha ziyade ekonominin dilini ve mantığını kullanan rasyonel seçim kuramının, insanoğlunun ekonomik davranışları dışındaki faaliyetlerine uygulanmasıyla ilgili tartışmalar geniş kapsamlı ve devam eden bir meseledir. Bununla birlikte rasyonel seçim kuramı son yıllarda sosyal bilimlerde hızlı bir şekilde yayılmak suretiyle önemli bir kullanım alanı bulmuştur. Hatta etki alanının sadece sosyal bilimlerle sınırlı kalmadığı, felsefe ve hukuk gibi disiplinlerde de açıklayıcı bir araç olarak kullanılır olduğu gözlenmektedir. Özellikle sosyolojik araştırmalarda ilgili literatür incelendiğinde rasyonel seçim kuramının oldukça geniş bir kullanım alanı olduğu görülür. Bu kapsamda özellikle başta din olmak üzere, toplumsal cinsiyet, suç ve sapkın davranışlar, aile ve nüfus gibi alanlar sayılabilir. Şu halde kuramın kullanım alanlarını kısaca ele almak yararlı olacaktır.

3.1. Din

Başlangıcından itibaren ekonomik bir süreç olma özelliği baskın olan küreselleşme sürecinde yaşanan gelişmeler kaçınılmaz olarak dinî alana da yansımıştır. Bir diğer ifadeyle, ekonominin dili ve mantığı dinî alanı da kuşatmıştır. Söz gelimi bu süreçte dinî grupların, kendilerini eğitim, sağlık, medya gibi hizmet sektörüne yöneltmek ve ekonomik faaliyetler içine girmek suretiyle varlıklarını ve meşruiyet zeminlerini güçlendirme arzusu taşıdıkları gözlenmektedir. Bu yüzden dinî grupları artık birer ticarî firma gibi düşünme eğilimi artmaktadır. Özellikle küreselleşme sürecinde bir şeyler üretmek ve pazarlamak suretiyle insanların ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmalarıyla adeta “dinî pazarlar” kurulmuştur (Kirman 2005c). Eğitim düzeyleri ve sosyo-ekonomik statüleri yükselmiş olan insanlar da bu pazara gelerek “homo economicus” tanımına uygun olarak ürün ve hizmet talebinde bulunmaya, ürünleri karşılaştırarak rasyonel tercihler yapmaya başlamışlardır. Artık dinî gruplarla üyeleri arasında bir “arz-talep ilişkisi”nden söz edilir olmuştur.

Anlaşılan din, rasyonel seçim analizi için uygun olmadığı düşünülen bir alan olmasına rağmen kendisi ile ilgili bir rasyonel seçim literatürünün gelişmesini engellememiştir (Stark ve diğerleri 1996; Warner 1993). Dine rasyonel seçim yaklaşımı din ile pazar ekonomisi arasındaki yakın bir analojiye dayanır (Stark and Bainbridge 1985, 1987; Young 1997). Dinî bir ekonominin dinî firmaları ve dinî tüketicileri içerdiği düşünülür. Dinî firmalar, firmalar arasında seçim yapan tüketiciye dinî ürün ve hizmetler sunmak için bir diğerine karşı rekabet eder.

Rasyonel seçim kuramı klasik sekülerleşme teorisinin zamanla yetersizliğinin farkına varılmasıyla yeni kuramsal yaklaşımlar geliştirme çabası çerçevesinde or-

taya çıkmıştır. Günümüzde sekülerleşme tezinin etkisi kısmen zayıflamış ve rasyonel seçim kuramı biraz daha ön plana çıkmış gibidir. Din sosyoloji araştırmalarında birbiriyle rekabet halinde iki teorik paradigma vardır: İlki sekülerleşme teorisi, ikincisi rasyonel seçim teorisidir (Davie 2003:62). Avrupa ve Amerika sosyoloji geleneğindeki vurgu farkları, önemli teorik sonuçlarıyla çağdaş dönemde de devam etmektedir. Avrupa'da sekülerleşme tezi egemen paradigma iken, Kuzey Amerika'da rasyonel seçim teorisi ikna edici bir alternatif olarak önerilmektedir. Denilebilir ki, rasyonel seçim kuramının en başarılı uygulama alanlarından biri, ABD'de dinî hayattır. Bu bakımdan Warner'in (1993) Amerika'da sosyolojik din araştırmaları için ileri sürdüğü yeni paradigma ile ilgili makalesi, oldukça önemlidir. Din sosyolojisi literatüründe yeni paradigma denildiğinde rasyonel seçim teorisi anlaşılır. Bu ikisi birbirinin yerine de kullanılır (Davie 2003:68).

Bu yaklaşımı savunanlar arasında Rodney Stark, William S. Bainbridge, Roger Finke, Laurence R. Iannaccone ve Stephen Warner gibi isimler sayılabilir (Bruce 2000:32). Bu isimler arasında özellikle Finke ve Iannaccone, son yıllarda Stark ile çalıştılar ve bu yaklaşımı din olgusuna geniş ölçüde uygulamışlardır. Homojen bir grup oluşturmayan bu teorisyenler arasında bazı konularda görüş farklılığı olduğu bilinmektedir (Spickard 1998:99). Bu isimler arasında Amerikalı sosyolog ve ekonomistlerin ağırlıklı olarak yer alması, serbest dinî pazarların ideal tipi olarak sık sık ABD'nin çoğulcu dinî yapısına atıfta bulunulması, bu çerçevede özellikle 19. ve 20. yüzyılda ABD'deki din üzerine yoğunlaşılması, bir analize tabi tutulduğunda, ABD'de oldukça geniş bir dinî pazarın olması, dolayısıyla bu pazarda son derece yoğun bir rekabetin yaşanması ve dinî mobilitenin çok yaygın olmasıyla açık-

lanabilir (Iannaccone 1991:158-9). Dolayısıyla bu teori, Kuzey Avrupa'daki yerleşik dine karşı olan yaygın ilgisizliğin tersine Amerika'nın son derece dindar olmasını açıklar. Gerçekten de bu teori Amerikan dininin sosyolojik yönden araştırılmasında "yeni bir paradigma" önermektedir (Iannaccone 1995:78; Warner 1993).

Stark ve Bainbridge (1987) bu analogiyi genişletir ve dinî ekonomiyle ilgili çok sayıda öneri sunarlar. Söz gelimi onlar, daha çoğulcu bir dinî ekonominin daha yüksek düzeyde dinî mobilizasyon sağladığını ileri sürerler. Bir anlamda birbiriyle rekabet eden çok sayıda dinî firma vardır ve bunlar uzmanlaşma ve dinî tüketicilerin belli bir kesiminin özel ihtiyaçlarını giderme eğilimindedir. Bu da sonuç itibariyle dinî ekonomiyle yakından meşgul olan dinî tüketicilerin sayısını arttırmaktadır. Bu öneri çok sayıda ampirik araştırmayla teyit edilmiştir. 17 Batılı ülkede, 45 Katolik ülkede (Katolik tekel ile Katolik bağıllık arasında ters ilişki bulundu), 1906 ABD'nin 150 büyük şehrinde, 1855'ten 1865'e kadar New York eyaletinin 942 şehir ve kasabasında ve İsveç'in 284 belediyesinde çoğulculuk ve dinî mobilizasyon ile bağıllık arasında olumlu bir ilişkiye rastlanmıştır. Tıpkı ekonomi alanında devletin varlığı yetersiz ticarî firmalar yarattığı gibi devletin din alanında da etkin olması yetersiz dinî firmalar yaratacak ve dinî tüketicilerin mobilizasyonunu azaltacaktır (bkz. Hechter and Kanazawa 1997:196-198).

İnsanların toplumsal davranışını, yani sosyal aksiyonu anlamak ve açıklamak üzere geliştirilen sosyolojik rasyonel teorilerinden biri olan rasyonel seçim kuramı (Demir 1999:42-3), daha sonra dinî davranışın açıklanması amacıyla dine uygulanmıştır. Bu anlamda ekonomik kavramlar üzerine inşa edilen genel bir aksiyon teorisidir. Rasyonel seçim paradigmasını din sosyolojisinde son de-

rece sistematik bir şekilde uygulayan bir sosyolog olan Laurence R. Iannaccone, bu kuramının temel varsayımlarını üç ana başlık altında belirler:

1. Bireyler rasyonel olarak hareket ederler, yani yapacakları davranışların maliyetini ve getireceği kârı hesap eder ve kârı en yüksek olanı tercih ederler.

2. Bireylerin, maliyet ve kâr hesabı yaparken göz önünde bulundurduğu öncelikler, kişilere ve zamana göre değişkenlik göstermez.

3. Toplumsal çıktılar, bireysel davranışların toplamı ve etkileşiminden meydana gelen bir denge oluşturur (Iannaccone 1995:77; 1997:26).

Bu kabullerden hareket eden Iannaccone, tutarlı bir dinî pazar modeli inşa etmeye çalışır. “Dinî pazarlar” kavramı, dinî cemaatlerin varlıklarını sürdürebilmek için kaynak ve üye bulma mücadelesi verdikleri toplumsal alanları nitelemek üzere kullanılmaktadır (Kirman 2011:91). Yeni dinî hareketlerin artmasıyla birlikte üye bulmak için aralarında rekabet etmeleri ve üyelerinin bir takım ihtiyaçlarını karşılamak için yoğun çaba sarfetmeleri nedeniyle dinî gruplar “ticarî firma”lara, üyeler de “müşteri”lere benzetilmiştir. Buna göre dinî pazara gelen “müşteriler”, tıpkı seküler bir mal alışverişi yaptıkları gibi, alacakları dinî malın veya hizmetin maliyetini ve kârını, getirisini ve götürüsünü hesap ederler ve en cazip manevî yatırım seçeneğini tercih ederek en yüksek manevî kazancı elde etmeye çalışırlar. Dinî üreticiler de rakipleri kadar cezbedici olabilmek için “mal” ve “hizmet” sunma çabası ve gayreti içerisinde olurlar. Günümüzde artık din, reklamı yapılır ve pazarlanır, üretilir ve tüketilir, talep edilir ve arz edilir olmuştur (Iannaccone 1992:123). Şu halde bu modele göre bir din piyasasının varlığından ve bu piyasanın tabiatüstü karşılıklar açısın-

dan “borsa” işlevi gördüğünden söz etmek mümkündür. Bir diğer ifadeyle rasyonel seçim kuramına göre her cemaat, dinî pazarda bir stant oluşturarak kendi ürününü pazarlamaya, yeni ve daha çok müşteriler bulmaya, bunun için reklam ve propaganda yapmaya, böylece pazar payını arttırmaya çalışmaktadır. Eğitim düzeyleri, sosyal ve ekonomik statüleri yükselen insanlar da bu pazara gelerek kendilerine sunulan ürün ve hizmetleri “maliyet-kâr analizi” yapmak suretiyle rasyonel tercihlerde bulunacaklardır. Anlaşıldığı üzere, dinin ekonomik teorisi, her şeyden önce dini, bir mal, meta ya da tercih edilebilecek bir nesne olarak görür (Kirman 2005b:153).

Belirtilmesi gereken bir husus, insanların özgür tercih yapabilmeleri her şeyden önce çoğulcu bir toplumsal yapının varlığına bağlıdır. Zira serbest dinî pazarlarda sürdürülen dinî faaliyetler ile dinî çoğulculuk arasında son derece yakın, fakat karmaşık bir ilişki söz konusudur. Dinî ve cemaatçi normların yaygınlaşma derecesine bağlı olarak pazar payı geniş olan dinî grupların daha fazla faaliyet içerisinde olması ve insanlara çok çeşitli ürün ve hizmetler sunması doğaldır. Böyle bir çoğulcu yapıda insanlar, inandıkları dini tıpkı pazardaki bir müşteri gibi araştırır, inceler ve eğer beğenirlerse seçerler ve o dinin esaslarına bağlanırlar. Yapmış oldukları tercihler değişmez değildir. İnsanlar dinî kimliklerini ve dinî inançlarını her zaman değiştirme hakkına ve imkânına sahiptirler ve zaman zaman bu haklarını kullanırlar ve bir başka inanca meyledebilirler (Kirman 2005b:153-4).

Rasyonel seçim kuramının dine uygulanmasını daha iyi anlamak için Rodney Stark ve William Bainbridge’in din görüşlerini ve geliştirmiş oldukları din teorisini yakından incelemek gerekmektedir. Rasyonel seçim yaklaşımının ilk ifadesi Stark ve Bainbridge tarafından ya-

pılmıştır. Bu yaklaşım büyük ölçüde alışveriş teorisine dayanır. Bu temel ve son derece genel teori, dinin oldukça geniş olan özel formları üzerinde geliştirilmiş, özellikle de sekt ve kült gibi dinî oluşumların ortaya çıkışı ve gelişmesini anlamaya uygulanmıştır (Hamilton 2001:215).

Stark ve Bainbridge, birlikte kaleme aldıkları *A Theory of Religion* (1987) adlı eserde kapsamlı, sistematik ve tümdengelimli (dedüktif) bir din teorisi kurma çabasıdır. Bu çerçevede 344 ampirik önerme ve 104 kavram tanımı vardır.

Freud'un nevroitik illüzyonu, Marx'ın halkın afyonu ya da Durkheim'ın topluma kendine tapınması gibi dinin "tek faktör"e bağlayan indirgemeci yaklaşımlar gibi genellemelere peşinde olmadıklarını, zira belli ölçüde açıklayıcı gibi gözükse de bu tür yaklaşımlarda derinliğin olmadığını belirten Stark ve Bainbridge'e (1987:11) göre din, arzuları memnun etme ve ödülleri güvenceye alma girişimidir. Ödüller insanoğlunun arzu ettiği ve elde etmek için bazı maliyetleri/bedelleri göze aldığı şeyler olarak tanımlanır. Ödüller nihai anlam sorularını çözmek gibi genel şeyleri olduğu gibi son derece spesifik ve sınırlı şeyleri de kapsar. Maliyetler insanların kaçınmak istedikleri şeylerdir. Ödül ve maliyet birbirlerini tamamlar.

Tümdengelimli bir yaklaşım benimsediklerini belirten Stark ve Bainbridge'e (1987:13) göre din, alternatif araçların yokluğunda arzu edilen ödülleri güvenceye alma girişimidir. Bu ikili sekülerleşme konusunda görüşlerini açıklarken, hayat, dünyevi araçlarla asla karşılanamayan çok çeşitli yoksunlukları gerektirdiği için dini, insan toplumlarının evrensel ve kaçınılmaz bir özelliği olarak ele alırlar. Bu ikilinin sistemlerinde en temel aksiyom/önerme budur. Dinî inanç ve davranışların hitap ettiği ödüller çok genel türdendir. Din kaçınılmaz olarak

doğüstüne yönelir, belli ödüller kolay elde edilemeyeceği için. Gerçek ödülün yokluğunda, uzak gelecekteki ödülün yerini alabilecek açıklamalar kabul edilebilir. Bu tür açıklamalara Stark ve Bainbridge 'denkleştiriciler' adını verir. Denkleştiriciler, sanki ödölmüş gibi, fakat gerçekte gelecekteki ödöllerin umudu ve vaadi gibi ele alınır. Ödölün, elde edilmesi zor olmasına rağmen, çok arzu edildiği yerde denkleştiricileri kabul etme şeklinde bir eğilim vardır. (Hamilton 2001:216).

Son derece genel ödöller vadeden genel denkleştiriciler sadece doğüstüne atıf yapan açıklamalarla desteklenebilir. Bu, şu demektir: Din, çok genel ödöllerin nasıl elde edilebileceği ile ilgili bir dizi inanç sağlar, tıpkı bu tür ödöllere burada ve şimdi ulaşmanın imkansızlığı karşısında bir dizi denkleştirici sağladığı gibi. Stark ve Bainbridge'in verdiği örnek ölümsüzlük arzusudur. Bu amaca ulaşmanın belirsizliği, denkleştiricileri gündeme getirir. Burada denkleştirici, tecrübî olarak belirlenemese de inanç olarak kabul edilmesi gereken geçerlilik olarak anlaşılır.

Bununla birlikte denkleştiriciler zorunlu olarak dinî bir özellik taşımaz. Din, doğüstü kabullere dayanan yüksek bir genellik düzeyi ile ilgili bir denkleştiriciler sistemidir. Bu noktada nihai anlam ile hayat ve dünyanın amacı ile ilgili sorular söz konusudur. Bu bağlamda Stark ve Bainbridge anlam teorisyeni olmaya yakındır. Onlar teorilerinin esas itibariyle bir yoksunluk teorisi olduğu fikrine karşı çıkarlar. Yoksunluk dinî gayretin uyarılmasında önemli bir rol oynar, fakat tek araç olmadığı gibi en önemli faktör de değildir. İleri düzeyde olmasa da biraz yoksun olan kimseler temel varoluşsal sorulara cevap ve çözüm bulma arayışına girer ve genellik düzeyi yüksek denkleştiriciler ve açıklamalar ararlar. İnsanlar

ölümün kaçınılmazlığı gibi yoksunlukları zengin ve yoksul farkı olmaksızın eşit derecede paylaşır. Weber'in belirttiği gibi dinî bağlılık sadece yoksunluğun üstesinden gelme umuduyla tercih edilmez, fakat aynı zamanda ayrıcalığın bir ifadesi ve haklılandırılması da olabilir (Hamilton 2001:217).

Stark ve Bainbridge'e göre karşılanamayan ve denkleştiriciler tasarlanması gereken çok özel arzular doğası gereği büyüeldir. Bu ikili, din ile büyüünün arasını ayırmak için genel ve özel denkleştirici ayrımı yaparlar. Büyünün kendisi evrenin anlamıyla ilgilenmez, fakat özel amaçlar için gerçekliği maniple eder. Özel amaçlarla ilgili olma ampirik sınanma için kırılığandır, oysa dinî iddialar öyle değildir. Bu noktada büyüsel inançlar bilimsel inançlardan da ayrılır (Stark ve Bainbridge 1987:41). Büyü sadece denkleştiriciler sunar, çünkü gerçek ödül sağlayamaz ve yanlış ödül vaad eder. Dinin tersine büyü, uzman örgütlenmesine zayıflatma ve hatta yok etme eğilimindedir, çünkü o, din gibi genel denkleştiricilerden çok özel denkleştiriciler sunar. Özel denkleştiriciler son derece dayanaksızdır. Kabul görmediği zaman çok çabuk kaybolur. Bu sebeple büyü uzmanları ile müşteriler arasında uzun bir alışveriş ilişkisi gelişmez. (Hamilton 2001:219). Büyü doğaüstü türünden denkleştiricilere dayanmaz, bunu sadece din sunabilir. Stark ve Bainbridge Batılı, rasyonel, teknolojik toplumda canlanan ve çoğu zaman bilimsel düşüncelere dayandırılmaya çalışılan pek çok çağdaş büyü formunu belirlemekte, fakat bunları kanıtlarla destekleyememektedirler. Bu büyüsel formlar, Stark ve Bainbridge'in, özel arzular için denkleştiriciler sunan fakat doğaüstüne atıf yapmayan "sözde bilim" ve "sözde terapiler" olarak adlandırdığı şeyleri içerir. (Stark ve Bainbridge 1987:104-5).

Stark ve Bainbridge A Theory of Religion'da tanrılara ve ruhlara inançlar ile dinî uzmanların ve organizasyonların ortaya çıkışını izah etme çabasıyla özgün bir teori geliştirmeye yönelirler. Bunu da genel bir toplumsal yapı ve kültür teorisinden çıkarmaya çalışırlar. Bu ikiliye göre dinî kavramların geliştiği zamanda tanrı fikri de ortaya çıkmıştır. Tanrılar, insanlar gibi bilinç ve arzu sahibi olan doğaüstü varlıklardır. Stark ve Bainbridge'in teorileri alışveriş teorisine dayandığı için doğal olarak ibadet edenlerin tanrılarıyla bir alışveriş halinde olduğu bir ilişki sunarlar. Onların savı şudur: insanlar arzularını kendi başlarına tatmin edemediği zaman onları diğer insanlarla alışveriş ilişkisine girerek tatmin etmeye çalışırlar. Diğer insanların bu konuda yardımcı olamaması durumunda söz konusu arzuları doğaüstü partnerlerle tatmin etmek için denkleştirici bulma arayışı başlar (Stark ve Bainbridge 1987:57-9). Stark ve Bainbridge, Malinowski'yi takip ederek, insanların, yalnızca, daha ucuz ve daha etkili alternatifler olmadığı zamanda tanrılarla alışverişe girdiklerini ileri sürerler.

Toplum genişledikçe ve karmaşıklaştıkça dinî uzmanların ortaya çıkma eğilimi güçlenir. Çünkü insanlar tıpkı diğer işlerinde olduğu gibi dinî konularda da derinlemesine bilgi sahibi olmadıkları ve en az maliyetle en fazla verimi almak için daha çok araştırır ve uzmanlara sorar olmuşlardır. Bu durumda dinî uzmanlar da örgütlenmeye ve hatta dinî tekel oluşturma çabası içine girerler. Dinî uzmanlar ve örgütler önemli toplumsal roller üstleneceği için son derece etkili olacaktır. Ayrıca devletle yakın bir ilişki de söz konusu olacaktır. (Hamilton 2001:218). Bu da din ve devlet ilişkisinin yeniden ele alınmasını gerekli kılacaktır.

Bugün ABD'de liberal kiliseler kan kaybederken

kuralcı kiliselerin güçlü ve gelişmekte olduğu bilinmektedir (Kelley 1972). Iannaccone'a göre (1992, 1994), dinî tecrübe katılarak üretilen kolektif bir metadır. Bu yüzden bir kilisenin üyeleri kolektif aksiyon problemiyle karşı karşıyadır. Çoğu zaman üyelerinden pahalı ve ezoterik taleplerde bulunan kuralcı kiliseler, (bu tür taleplerde bulunan kiliselere sadece samimi bağlananlar katılacağı için) potansiyel beleşçileri temizlemek suretiyle bu problemi çözebilirler.

3.2. Aile ve Nüfus

Önceleri ailenin rasyonel seçim kuramının ilgi alanının dışında kaldığı düşünülmüştür. Zira bilindiği gibi, insan hayatındaki ilk temel kurum olan aile, soğuk ve maddî bir maliyet ve kâr hesabına dayanmayan sevgi ve nefret gibi sıcak ve duygu yüklü motivasyonlar sunar. Gary Becker'in aile ve evlilik yapmış olduğu çalışmaların öncülüğüyle rasyonel seçim kuramı, bireylerin aile kararlarına da uygulanır olmuştur. Bu alanda yapılmış olan ampirik araştırmaların verileri rasyonel seçim kuramıyla uygunluk arz etmektedir (bkz. Hechter and Kanazawa 1997:198-200).

Tarım toplumlarında ya da sanayileşme ve çocuk işgücü hakları kabul edilmeden önce çocuk sahibi olmak ekonomik yönden bir takım avantajlar sunmaktaydı ve aileler genellikle çok çocuk sahibi olma eğilimindeydi. Bu durumu ekonomik açıklamalarla anlamak mümkündü. Ancak modernleşmeyle ve sanayileşmeyle birlikte kadının da iş hayatına girmesiyle daha az çocuk sahibi olma, çocuksuz olma ve hatta evlenmeden birlikte yaşama eğilimi ortaya çıkmışsa da, sanayi ötesi olarak adlandırılan bir çağda, üstelik ekonomik çıkarları açısından olumsuz olarak değerlendirilebilmesine rağmen bireyler, çocuk sahibi olma düşüncelerini terk etmiş gözükmemektedir. Bu du-

rum nasıl açıklanacağıyla ilgili olarak Friedman ve arkadaşları “belirsizlik azaltma kuramı” olarak adlandırdıkları bir yaklaşım ortaya atarlar. Buna göre sanayi ötesi çağda anne babalar hayatlarında artan belirsizliği ortadan kaldırma amacıyla çocuk sahibi olmayı sürdürürler. (bkz. Hechter and Kanazawa 1997:198-200).

Çocuk sahibi olmaya karar veren anne babaların nerede ve ne zaman duracakları bilinmemektedir. Söz gelimi, anne babalar tek cins çocuk yerine hem kız hem erkek çocuk sahibi olmaya büyük önem veriyorlar. Bir cins çocuğu olan aileler mutlaka diğer cinse sahip olmak için çocuk yapmaya devam ediyor. Sonuçta nüfus artışı olgusu ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda belirtilmesi gereken bir husus da, nüfusla ilgili olarak rasyonel seçim kuramının, özellikle küreselleşmeyle birlikte önem kazanan göç olayına da uygulanmakta olduğudur.

Türk toplumunda aile ve evlilik konusunda yapılan araştırmalarda eş seçimlerinin görücü usulden tanışma ve anlaşmaya doğru kaymış olması bir anlamda seküler ve rasyonel tercihleri ön planda tutma eğiliminin giderek güçlendiği sonucuna ulaşılmaktadır (bkz. Apaydın ve Kirman 2004; Kirman 2005).

3.3. Toplumsal Cinsiyet

Rasyonel seçim kuramı, kadın davranışlarını göz önüne aldığı gibi “toplumsal cinsiyet” (gender) ayrımını da ihmal etmemiştir. Bu konuda bazı araştırmalar, söz gelimi Mary C. Brinton tarafından Japon aile yapısı ile ilgili olarak yapılan araştırmalar, anne babaların özellikle annelerin, yeteri kadar güvenilir sağlam bir sosyal güvenlik sisteminin olmadığı, erkek egemen bir aile yapısının olduğu bir toplumda ebeveynlerin, yaşlandıkları zaman erkek çocuklarının kendilerine bakacağı, buna karşı kız çocukların başka ailelere hizmet edeceği düşüncesiyle

erkek çocuklarına kızlara göre daha fazla yatırım yaptığını ortaya koymuştur.

Brinton aynı zamanda Japon erkekleri ile kadınları arasında eğitime devam etme farklılığını da rasyonel seçim kuramıyla açıklamaktadır. Ona göre Japon işverenler üniversite eğitimi almış kadınları istihdam etme eğiliminde değildir. Çünkü onlar emekli olmadan önce, birkaç yıl içinde işten ayrılmaktadır. Onlar, lise veya ilköğretim mezunu kadınlara göre şirket için verimsiz bir yatırım imkânlarını temsil ederler. Oysa lise veya ilköğretim mezunu kadınlar okuldan erken ayrıldıkları, daha düşük ücretle çalıştıkları için şirketler için ekonomik olarak daha elverişlidirler. İşverenlerin bu tutumu kadınların daha düşük eğitim almayı tercih etmelerine yol açar (Hechter and Kanazawa 1997:198-200).

Cinsiyetin meslekî uzmanlaşmaya etki ettiğini ortaya koyan çalışmalar da yapılmıştır. Böyle bir çalışmada, tarihte bazı kadınların niçin ünlü ressam oldukları açıklanırken, evlilik ve çocuk bakımıyla ilgili kısıtlamaların görsel sanatlar alanında kariyer yapma hevesini kırdığı şeklinde bir analiz yapılmıştır (bkz. Hechter and Kanazawa 1997:198-200).

Türk toplumunda toplumsal cinsiyet konusunda yapılan araştırmalarda kadınların erkeğin egemenliğinden kurtularak özgürleşme, bir diğer ifadeyle dışarıdan, özellikle erkeklerden gelen bir baskıya göre değil, rasyonel düşünceyle özgürce davranma eğilimlerinin giderek güçlenmiş olduğu sonucuna varılmıştır (bkz. Tunç 2013).

3.4. Suç ve Sapkınlık

Suç ve sapkınlıkla ilgili en etkili çağdaş kuramlardan biri Travis Hirschi'nin "kontrol kuramı"dır. Bu kuram, rasyonel seçim yaklaşımının çok güçlü izlerini taşı-

maktadır. Daha ziyade çocuk suçluluğu üzerinde duran ve bireyin topluma bağlılığı zayıfladığı ölçüde suçluluk olasılığının artacağını savunan Hirschi'ye göre topluma bağlılık birbiriyle ilişkili dört unsurdan oluşur: bağlılık (attachment), taahhüt (commitment), katılım (involvement) ve inanç (belief) (bkz. İçli 2003:571-8; karşı. Gottfredson and Hirschi 1994:41-56; Taylor, Walton and Young 1988:183-4). Buna göre Hirschi'nin kontrol kuramı, rasyonel seçim yaklaşımına uygun olarak, gençliğin çocuk suçlarına olan eğilimlerini tercih (attachment, belief), fırsat maliyeti (commitment) kaynak kıtlığı (involvement) gibi kavramlarla açıklar. Kontrol kuramıyla ilgili çok sayıda ampirik destek veren araştırma yapılmıştır.

Suç ve sapkın davranışlarla ilgili yapılan çalışmalarda "caydırma kuramı"na da sıkça başvurulur. Bu kuram da rasyonel seçim kuramının bir uygulaması olarak bilinir. Rasyonel seçim kuramının suça uyarlanması, beklenen ödül ve cezanın bir fonksiyonu olarak suçla ilgili davranışı açıklamak üzere ortaya çıkmıştır. Aktif olarak eroin satanlar, davranışlarını ve kişilerarası ilişkilerini satışlarla kârlarını arttırmak arzusuyla belirlediklerini, tutuklanma riskini en aza indirmek için de kendilerine yardım ve yaltaklık eden gizli narkotik polislerle çalıştıklarını belirtmişlerdir.

Hechter ve Kanazawa, çağdaş Japonya'da düşük suç oranlarını açıklarken, "grup dayanışması kuramı"nı kullanırlar. Japonların gruplara duydukları yüksek güven ve grup içindeki yüksek görünürlük nedeniyle Japonlarda sosyal normlara uyumu arttıran bir grup dayanışması görülür. Hechter ve Kanazawa, Japonya'daki düşük suç oranlarını açıklarken, Çin ve Güney Kore örneklerini vererek kültüre vurgu yapan açıklamaları reddetmektedirler. Çünkü onlar Japonya ile birçok kültürel özellikleri

paylaşmalarına rağmen yüksek suç oranına sahiptirler. Oysa aynı güven ve görünürlük mekanizması Japonya'daki Amerikan oto işçileri arasında aynı etkiyi yapmadığı belirlenmiştir. Zira “grup dayanışması kuramı”na uygun bulgular vardır. Söz gelimi üyeleri arasında yüksek düzeyde bir entegrasyonun olduğu cemaat tipi organizasyonlarda informal müeyyidelerin caydırıcı etkilerinin çok güçlü olduğu bilinmektedir. Anlaşılan normlara uyma güven ve sosyal kontrol etkisini arttırıcı bir fonksiyon görevi görmektedir (bkz. Hechter and Kanazawa 1997: 200-1).

Türk toplumunda suç konusunda yapılan araştırmalarda suç işleyip cezaevlerine düşenlerin önemli bir kısmının durumunu açıklamak üzere rasyonel seçim kuramına başvurulduğu gözlenmektedir (bkz. Kızmaz 2006; İğde 2009; Çimen 2012).

3.5. Diğer Alanlar

Rasyonel seçim kuramı toplumsal tabakalaşma, toplumsal hareketlilik, ırk ve etnik ilişkiler gibi konular ele alınırken de kullanılmaktadır. Özellikle toplumsal tabakalaşma konusunda en temel rasyonel seçim yaklaşımı uzun zamandır “insan sermayesi kuramı” olmuştur. Ancak söz konusu konularla ilgili rasyonel seçim araştırmalarının çoğu teorik düzeydedir. Yine bu kuramın siyaset sosyolojisi alanında da kullanıldığı bilinmektedir. Ancak siyaset üzerine yapılan rasyonel seçim araştırmasıyla kolektif aksiyon arasında sonsuz bir ilgi ve ilişki olmasına rağmen, çalışmaların çoğu ampirik verilerle desteklenmediği için teorik olmaktan öte gidememektedir. Kuram, tıbbî sosyoloji alanında da kullanılır olmuşsa da, bu alanda henüz çocukluk döneminde olduğu söylenebilir.

Rasyonel seçim kuramının kapsamının bireyciliği ön plana çıkaran kapitalist alanla sınırlı olduğunu iddia

edilse de, bazı araştırmacılar, karşılaştırmalı tarihî sosyoloji alanında da elverişli bir kullanım alanı olduğunu, zira tarihî sosyolojideki popüler yaklaşımlardan ikisinin, yapısalılık ve kültürel analizin, kurumsal değişmeyi ele alırken ciddi problemlerle karşı karşıya olduğunu belirtmektedirler (bkz. Hechter and Kanazawa 1997:202-204).

Özetle söylemek gerekirse, siyaset, iş piyasası, formel örgütler ve kriminoloji gibi alanlardaki rasyonel seçim uygulamaları geleneksel iken, aile, toplumsal cinsiyet (gender) ve din gibi daha özel alanlarda kuramın ampirik katkıları giderek artma eğilimi taşımaktadır.

4. Eleştiri

Rasyonel seçim kuramının, toplumsal gerçekliğin bazı alanlarını aydınlatmada tartışılmaz bir değeri olmasına rağmen iki önemli sorunu olduğu belirtilir. Bunlar bazı teknik zorlukları aşmada ciddi sıkıntıları olması ve pozitif ve pragmatist epistemolojilerle işbirliği halinde olması, yani bireylerin değişkenlik gösteren toplumsal davranışlarını analiz etmeye fazla ilgi göstermemesi şeklinde özetlenebilir (Jary and Jary 1991:407). Bir diğer ifadeyle rasyonel seçim kuramı, rasyonel bir kimsenin özel bir durumda ne yapacağını açıklamaz.

Rasyonel seçim kuramının bağlı olduğu toplumsal alışveriş kuramı da benzer şekilde eleştiriye uğramıştır, Psikolojik indirgemecilik ile itham edilmiş olan bu kuram, ayrıca, insan davranışının karmaşıklığı ile ilgilenmemek, toplumsal grupların ortaya çıkış biçimleriyle uygun biçimde ilgilenmede başarısız olmak gibi noksanlıklarla da eleştiriye uğramıştır (Kirman 2011:228-9).

Sosyologlar arasında rasyonel seçim kuramı ile ilgili kuşkuların bir kısmı yanlış anlamadan kaynaklanmaktadır. Eleştirilerden biri, teorinin “biz görüşlerimiz

beklenen sonuçlarını hesap ediyor ve onlardan en iyisini seçiyoruz” şeklindeki sayıtlısındaki gerçeklik eksikliğinde odaklanmaktadır. Birçok sosyal araştırma insanların düşünmeden, duygusal olarak ve alışkanlıkların etkisiyle hareket ettiğini ortaya koyar. Söz gelimi bazen iş, eş ve çocuklarla ilgili üzücü kararlar alabilmekteyiz.

Kuram, bireysel kognitif kapasiteler ve değerler hakkında sayıtlılar (belli bir sosyal yapıya maruz kalan nasıl davranacağını niteler) içerdiği gibi, sosyal yapıların özelliklerini de içerir. Bu sosyal yapılar bireysel aksiyon için sosyal ve maddi bağlam olarak hizmet eder.

İkinci eleştiri, kuramın motivasyonel sayıtlıları üzerine odaklanır. Rasyonel seçim teorisyenleri hem bireysel değerleri hem de yapısal unsurları, sonuçların eşit ölçüde belirleyicisi olarak kabul ederler; fakat metodolojik nedenlerle ampirik uygulamalarda yapısal belirleyicilere daha fazla vurgu yaparlar. Çünkü değerler ile diğer içsel durumları ölçmek daha zordur. Rasyonel seçim kuramındaki değerlerin işleyişi sadece metodolojik mülahazalardan dolayı olmayıp, teorinin çok yönlü doğasına özgü olan karmaşıklığa bir tepkidir. Bu karmaşıklığı daha anlaşılır hale indirmek için teorisyenler bazı bireysel aksiyon modelleri kabul ederler. Ancak en uygun model konusunda anlaşamazlar.

Bununla birlikte rasyonel seçim kuramıyla ilgili sosyolojik rezervlerin hepsi yanlış anlamadan kaynaklanmaz. Taraftarları rasyonel seçim kuramını sosyal bilimlerde en kullanışlı genel teori olduğunu ileri sürerler. Bu teorinin sosyolojideki cazibesi, somut ampirik sonuçlar sağladıkça artmaktadır. 1988 yılından itibaren İngiltere’de yayınlanan yazılarda rasyonel seçim kuramıyla ampirik uygulamalar incelendiğinde rasyonel seçim kuramının makro sosyolojiye yaptığı katkılar görülür. Bu katkıların

çoğu rasyonel seçim kuramının önermelerinden çıkarılmıştır.

Rasyonel seçim kuramının din alanına uygulanması da eleştiriye uğramıştır. Her şeyden önce, bu modelle ilgilenenlerin bir yandan modelin evrenselliği üzerinde dururken, bir yandan da serbest dinî pazarların ideal tipi olarak sık sık ABD'nin çoğulcu dinî yapısına atıfta bulunmak suretiyle sadece bu ülkeye dayalı açıklamalarda bulunmaları, Amerikan dininin sosyolojik yönden araştırılmasında “yeni bir paradigma” öneren modelin sıkça kullandığı “serbest pazar” benzetmesinin ABD dışında uygulama imkanı ve dolayısıyla geçerliliği ile ilgili kuşku- ların doğmasına yol açmaktadır (Warner 1997; 1993:1080; Phillips 1998).

Sosyologlar bu modelin bir takım problemleri, açmazları olduğunu açık bir şekilde vurgularlar (bkz. Goode 1997; Scottt 1999). Modelin açmazlarına işaret eden John Scott'a göre, kendi çıkarını düşünen bireylerin dinî pazarlarda rasyonel tercihlerde bulunması esası üzerine kurulu olan bu model, bireylerin dinî gruplarda yapmış oldukları kolektif davranışlarına nasıl yöneldikleri; insanların diğerkâm olmaya yönelten toplumsal normları niçin benimsedikleri; bireylerin davranışları çıkar eksenli ise, bu durumda toplumsal hayatın nasıl mümkün olduğu; toplumsal yapının bireysel davranışlara indirgenmesinin mümkün olup olmadığı gibi sorulara yeteri kadar açıkla- yıcı cevaplar sunamamaktadır (Scottt 1999). Eleştiriler- den biri de, rasyonel seçim yaklaşımının temel kabullerinden olan, dinin telafi edici olduğu için talep göreceği, aksi takdirde ilgi görmeyeceği düşüncesinin geçerli olamaya- cağı yönündedir.

Rasyonel seçim kuramına karşı çıkanlar dinin ras- yonel bir seçime konu olabileceği fikrini çok fazla ciddiye

almazlar. Dine ekonominin dili ve mantığı ile yaklaşmanın, kendi içinde bir takım problemleri olduğunu belirten muhalifler, her şeyden önce, dini analiz ederken “pazar”, “mal”, “firma”, “müşteri”, “mübadele-değer”, “sermaye” gibi benzetmeler kullanılmasının uygunsuzluğuna işaret ederler (Sharot 2002). Maliyet-kâr analizini de sorgularlar ve dinin rasyonel bir seçime konu olabileceği fikrini çok fazla ciddiye almazlar. Bu çerçevede insanların, her zaman maliyet-kâr hesabıyla hareket edemediklerini; maliyeti en alt düzeye indirme ve kârı en yüksek düzeye çıkarmada her zaman başarılı olmadıklarını belirtirler (Goode 1997:33; Spickard 1998:101-2; Demir 1999:57). Dine bağlılıkta bazen rasyonel bir seçim söz konusu iken, bazen de daha başka faktörler, irrasyonellikler devreye girebilmektedir. Burada en temel soru şudur: Dine olan talep ölçülebilir mi veya nasıl ölçülebilir? Wolfgang Jagodzinski ile Andrew Greeley’e (1999) göre, böyle bir ölçüm, sadece dinin cevap verebileceği temel insanî problemleri belirlemek suretiyle dolaylı olarak yapılabilir.

Dine ekonomik açıdan yaklaşanlar, insanların dinî davranışlarını nitelerken yararlı bir araç olarak ekonominin dilini kullanırlar. Buna karşın Robertson, yapmış olduğu bir çalışmada (1992), din dilinin ekonomikleşmesinin geç modernliğin bir oyunu, aldatması olduğunu belirtir. Bu dönemde her şey, hatta din bile bir meta haline gelmiştir. Ancak geç dönem antikitede durum, modern dünyadakinden çok farklı değildi. Anlaşılan dinî alanda metalaşma yeni sayılmasa da, dinin ekonomik modeli, din kavramını ticarî bir meta gibi ele almakla eleştirilmiştir. Oysa dinî metaların yapısı ve bunların üretildiği şartlar farklıdır. Söz gelimi Iannaccone’a göre, dinî metalar, araba, bilgisayar gibi fizikî mallar kategorisinde olmayıp, soyutturlar. Seküler malların tersine dinî meta-

lar doğaüstü güçlere dayanır. Bu yüzden dinî metalar esas itibariyle risklidir. Onların varlığı ve yararı güvene dayanmaktadır (Iannaccone 1992:124-5). Hal böyle iken her şeyin tamamen homo-economicus şeklinde aşırı rasyonel yaklaşımlar çerçevesinde ele alınması eleştirilmektedir. Bu çerçevede rasyonel seçim kuramının, dinî alana uygulanmaya elverişli gözükse de mevcut yapıları, tarihi ve sosyo-kültürel bağlamları dikkate almadığı (Sharot 2002), bir diğer ifadeyle, tarih ve dinden bağımsız sözde evrensel bir insan modeli ortaya koyduğu, oysa gerçek hayata bakıldığında tam tersi durumların söz konusu olabildiği belirtilmektedir.

Kapsamlı, sistematik ve tümdengelimli bir din teorisini kurma çabası gösteren ve bu konuda oldukça iddialı olan Stark ve Bainbridge'in *A Theory of Religion* adlı eserinde ortaya koydukları bilimsel önermelerini sanki sorunsuzmuş gibi ele almaları eleştiri konusu olmuştur. Öte yandan rasyonel seçim kuramının her ne kadar sistematik ve tümdengelimli bir yapısı varsa da, bu yapının son derece aldatıcı olduğu belirtilmektedir (Hamilton 2001:222).

Geliştirmiş oldukları denkleştirici kavramını açıklarken Stark ve Bainbridge'in din ile doğaüstüne inancı eşit tutması da ayrı bir sorun olarak ortaya çıkar. Bu ikiliye göre ödül, arzu edilen ve elde edilmesi kutsanan bir şeydir. Denkleştiriciye bir arzunun karşılanamaması durumunda başvurulur. Denkleştirici belki de talihsiz bir seçimdir. Şunun da belirtilmesi önemlidir: Denkleştirici kavramı 1987 yılında yayınlanan *A Theory of Religion* adlı eserde bahsedilmekle birlikte Stark tarafından 1999 yılında formüle edilmiştir (bkz. Stark 1999).

Rasyonel seçim yaklaşımının kötülük problemi ve ahlak hakkında söyleyeceği çok az şey olduğunu belirten

Hamilton'a göre ahlak ve moral duygular, Durkheim'in da belirttiği gibi, cemaat ve dayanışma hakkındadır. Oysa rasyonel seçim kuramı dinin bu yönünü tamamen ihmal etmiştir. Din ödül kadar ceza da vaat eder. (Hamilton 2001:224). Öte yandan Stark ve Bainbridge'in büyüü ele alışları ve büyü ile din arasındaki farkı belirtme tarzları da tatminkâr değildir (Hamilton 2001:225).

“Din ve Rasyonel Seçim” adıyla kaleme aldığı bir yazısında Steve Bruce, rasyonel seçim kuramının ciddi bir eleştirisini yapar (Bruce 1993). Ona göre rasyonel seçim, yararlı benzetmeler ve kaypak konularla ilgili ilave analitik kavrayış verse de, netice itibariyle meseleyi aydınlatmada başarısız olmuştur ve hatta karartmaktadır. Özellikle kültürü ihmal etmekle ekonomik yaklaşım, dini davranışla ilgili çarpık bir görüş üretmektedir. Dolayısıyla rasyonel seçim yaklaşımı, ancak ve ancak, tamamen seküler olan bir toplumda anlamlı olabilirdi. Bu ifadenin tersten okunuşu, tam manasıyla seküler olan bir toplum olmadığına göre böyle bir yaklaşım pek anlamlı değildir.

5. Sonuç

Yakın zamanda tarih sahnesinde yerini alan 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sosyal, kültürel ve ekonomik alanda meydana gelen hızlı değişme ve gelişmeleri karşısında sosyologlar da, yapmış oldukları araştırmalarda yeni kuramsal yaklaşımlar geliştirme çabası içerisine girmişlerdir. Söz konusu dönemde özellikle rasyonelleşme ve bireycilik gibi eğilimlerin de etkisiyle daha ziyade küçük grupların ve bireylerin incelenmesi öne çıkmış ve mikro sosyolojik perspektifler ilgi görmeye başlamıştır. Özellikle sosyal aksiyon üzerinde yoğunlaşan bu yaklaşımlardan biri de, adından sıkça söz ettiren rasyonel seçim kuramıdır. Kuram son yıllarda Türkiye’de de yapılan sosyal bilimsel araştırmalarda, özellikle din sos-

yolojisi çalışmalarında büyük bir ilgi görür olmuştur. Yapılan bilimsel araştırmalardan elde edilen bulgulara göre kuramın, özellikle toplumsal cinsiyet, suç ve sapkın davranışlar konusunda oldukça kullanışlı olmakla birlikte din ve aile konusunda yapılan inanç ve eş seçimlerinde sınırlı olduğu dikkat çekmiştir. Anlaşılan her ne kadar önemli ölçüde açıklayıcı ve öğretici olsa da, her teorik yaklaşım gibi, bu kuram da çeşitli yönlerden eleştiriye uğramıştır. Buna rağmen sosyal bilimler alanında, özellikle sosyolojik çalışmalarda oldukça geniş bir kullanım alanı olan bu yeni yaklaşım, sosyologlar tarafından sıklıkla kullanılmaya devam eden bir model konumundadır.

Kaynakça

- Apaydın, H. ve M. A. Kirman (2004), “İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Eş Seçim Biçimleri ve Karşı Cinsle Arkadaşlık İlişkileri Üzerine Psiko-Sosyal Bir Yaklaşım: Kahramanmaraş Örneği”, KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2 (4): 97-119
- Bainbridge, W. S. (2005), “Atheism”, *Interdisciplinary Journal of Research on Religion*, 1 (1): 1-24
- Barker, E. (1992), *New Religious Movements*, 3rd edition, London, HMSO Publications
- Berger, P. L. (2002), “Sekülerizmin Gerilemesi ”, der. A.Köse, *Sekülerizm Sorgulanıyor*, İstanbul, Ufuk Yay., s.11-32
- Bruce, S. (1993), “Religion and Rational Choice: A Critique of Economic Explanations of Religious Behavior”, *Sociology of Religion*, 54 (2): 193-205
- Bruce, S. (1999), *Choice and Religion: A Critique of Rational Choice Theory*, New York, Oxford University Press

- Bruce, S. (2000), "The Supply Side Model of Religion: The Nordic and Baltic States", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 39 (1): 32-46
- Coleman, J. and T. J. Feraro (1992), *Rational Choice Theory*, London, Sage Publishing
- Çimen, A. (2012), *Ceza İnfaz Kurumlarında Yürütülen Eğitim-Öğretim, Sosyal, Kültürel ve Sportif Faaliyetlerin Mahkûmların İslahındaki Rolü*, KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Projesi
- Davie, G. (2003), "The Evolution of the Sociology of Religion: Theme and Variations", in M. Dillon (ed.), *A Handbook of the Sociology of Religion*, Cambridge, Cambridge University Press, p.61-75
- Demir, A. (1999), "Rasyonel Seçim Teorisinde Eylem Açıklaması", *AÜDTCF Sosyoloji Dergisi*, 2: 41-64
- Gartrell, C. D. and Z. K. Shannon (1985), "Contacts, Cognitions, and Conversion: a Rational Choice Approach", *Review of Religious Research*, 27 (1): 32-48
- Goode, W. J. (1997), "Rational Choice Theory", *American Sociologist*, 28 (2): 22-41
- Gottfredson, M. R. and T. Hirschi (1994), "A General Theory of Adolescent Problem Behavior: Problems and Prospects", in R. D. Ketterlinus and M. E. Lamb, *Adolescent Problem Behaviors: Issues and Research*, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 41-56
- Hadden, J. K. (1995), "Religion and the Quest for Meaning and Order: Old Paradigms, New Realities", *Sociological Focus*, 28 (1): 83-100
- Hadden, J. K. (2001), "Paradigms in Conflict: Seculariza-

- tion and the Theory of Religious Economy”, son güncelleme 29.08.2001, ([http:// religiousmovements.lib.virginia.edu/ lectures/ secular. html](http://religiousmovements.lib.virginia.edu/lectures/secular.html)) [5 Ocak 2002]
- Hechter, M. and S. Kanazawa (1997), “Sociological Rational Choice Theory”, *Annual Review of Sociology*, 23: 191-214
- Iannaccone, L. (1992a), “Religious Markets and the Economics of Religion”, *Social Compass*, 39: 123-32
- Iannaccone, L. (1994), “Why Strict Churches are Strong”, *American Journal of Sociology*, 99: 1180-1211
- Iannaccone, L. R. (1990), “Religious Practice: A Human Capital Approach”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29 (3): 297-314
- Iannaccone, L. R. (1991), “The Consequences of Religious Market Regulation: Adam Smith and the Economics of Religion”, *Rationality and Society*, 3 (2): 156-177
- Iannaccone, L. R. (1992), “Religious Markets and the Economics of Religion”, *Social Compass*, 39 (1): 123-131
- Iannaccone, L. R. (1995), “Voodoo Economics? Reviewing the Rational Choice Approach to Religion”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34 (1): 76-88
- Iannaccone, L. R. (1997), “Rational Choice: Framework for the Scientific Study of Religion”, in *Rational Choice Theory and Religion: Summary and Assessment*, L. A. Young (ed.), New York, Routledge, 25-44
- İçli, T. G. (2003), “Toplumdan Kopuş: Suç ve Şiddet”, *Sosyolojiye Giriş*, İ. Sezal (ed.), 2. baskı, Ankara, Martı Yay., 499-558

- İğde, İ. (2009), Mahkûmları Suça Yönelten Faktörler ve Din Anlayışları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma, KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi
- Jagodzinski, W. and A. Greeley (1999), “The Demand for Religion: Hard Core Atheism and ‘Supply Side’ Theory”, unpublished report, ([http://www. agreeley. com](http://www.agreeley.com)) [20 Mayıs 2002]
- Jary, D. and J. Jary (1991), The Harper Collins Dictionary of Sociology, New York, Harper Collins Publishers
- Kızmaz, Z. (2006), Cezaevi Müdavimleri: İnatçı Suçlular, Ankara, Orion Yay.
- Kirman, M. A. (2005a), Din ve Sekülerleşme, Adana, Karahan Yay.
- Kirman, M. A. (2005b), “Dinin Ekonomik Modeli”, OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18-19: 147-161
- Kirman, M. A. (2005c), “Küreselleşme Sürecinde Dinî Pazarlar”, İslamiyat, 8 (1): 101-111
- Kirman, M. A. (2010), Yeni Dinî Hareketler Sosyolojisi, Ankara, Birleşik Yay.
- Kirman, M. A. (2011), Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü, 2. baskı İstanbul, Rağbet Yay.
- Köse, A. (2002), Sekülerizm Sorgulanıyor, İstanbul, Ufuk Yay.
- Lin, N. (2001), Social Capital: A Theory of Social Structure and Action, Cambridge: Cambridge University Press
- Perl, P. and D. V. Olson (2000), “Religious Market Share and Intensity of Church Involvement in Five Denominations”, Journal for the Scientific Study of

- Religion, 39 (1): 12-31
- Phillips, R. (1998), "Religious Market Share and Mormon Church Activity", *Sociology of Religion*, 59 (2): 117-130
- Rambo, L. (1993), *Understanding Religious Conversion*, New Haven and London, Yale University Press
- Robertson, R. (1992), "The Economization of Religion? Reflections on the Promise and Limitations of the Economic Approach", *Social Compass*, 39 (1): 147-157
- Scott, J. (1999), "Rational Choice Theory", in *Theory and Society: Understanding The Present*, G. Browning at. all (eds.), London: Sage Publications
- Sharot, S. (2002), "Beyond Christianity: A Critique of the Rational Choice Theory of Religion from a Weberian and Comparative Religions Perspective", *Sociology of Religion*, 63 (4): 427-454
- Sherkat, D. E. and C. G. Ellison (2004), "Din Sosyolojisi'nde Son Gelişmeler ve Gündemdeki Tartışmalar", çev. İ.Çapcıoğlu, *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLV (1): 225-262
- Shupe, A. and B. Misztal, (1998), *Religion, Mobilization, and Social Action*, Westport, CT: Praeger
- Smith, A. (1776), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, New York, The Modern Library, (<http://www.bibliomania.com/>) [16 Kasım 2003]
- Spickard, J. V. (1998), "Rethinking Religious Social Action: What is 'Rational' About Rational-Choice Theory?" *Sociology of Religion*, 59 (2): 99-116
- Stark, R. (1999), "Secularization: R.I.P.", *Special Issue of Sociology of Religion*, 60 (3): 249-273

- Stark, R. and L. R. Iannaccone (1994), "A Supply-Side Reinterpretation of the 'Secularization' of Europe", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33 (3): 230-252
- Stark, R. and W. S. Bainbridge (1985), *The Future of Religion*. Berkeley: University of California Press
- Stark, R. and W. S. Bainbridge (1987), *A Theory of Religion*, New York: Peter Lang
- Stark, R., L. R. Iannaccone and R. Finke (1996), "Religion, Science and Rationality", *American Economical Review*, 86 (2): 433-437
- Taylor, I., P. Walton and J. Young (1988), *The New Criminology: For a Social Theory of Deviance*, London, Routledge 342pp.
- Thompson, K. (1996), *Key Quotations in Sociology*, London, Routledge
- Tunç, H. (2013), *Toplumsal Değişim Sürecinde Din ve Toplumsal Cinsiyet: Lise Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi
- Wallace, R. A. and A. Wolf (2004), *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, çev. L. Elburuz, M. R. Ayas, İzmir, Punto Yay.
- Warner, R. S. (1993), "Work in Progress toward a New Paradigm for the Sociological Study of Religion in the United States", *American Journal of Sociology*, 98 (5): 1044-1093
- Warner, R. S. (1997), "Convergence toward the New Paradigm: A Case of Induction", in *Rational Choice Theory and Religion: Summary and Assessment*, (ed.) L. A. Young, New York, Routledge, 87-101

Rasyonel Seçim Kuramı

Weber, M. (1985), *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*,
çev. Z.Aruoba, İstanbul, Hil Yay.

Zuckerman, P. (2006), *Din Sosyolojisine Giriş*, çev.
İ.Çapcıoğlu, H.Aydınalp, Ankara, Birleşik Kitabevi

